

## वाङ्मयका विविध शाखासँग मिथकको सम्बन्ध

डा. शालिकराम पौड्याल

उपप्राध्यापक, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, बुटवल बहुमुखी क्याम्पस, बुटवल

Email: paudyalshalikram@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.3126/bdikan.v7i1.47822>

### सार

मिथकलाई सृष्टिको उत्पत्तिदेखि लिएर विभिन्न ज्ञानविज्ञानको विकास, प्रकृतिका रहस्य, मानवीय र अमानवीय क्रियाकलाप, मानवीय अनुभव अनुभूतिको सँगालो, लोकविश्वास, सामूहिक मनको अभिव्यक्ति, प्रकृतिका रहस्यमय क्रियाकलाप, धर्म, दर्शन, कला, साहित्य, देवीदेवता आदिसँग सम्बन्धित प्रसङ्गलाई लिन सकिन्छ। स्वरैकल्पनात्मक, अतिमानवीय घटनाको प्राधान्य रहेको, धार्मिक तथा आध्यात्मिक चेतना भएको, मानवीय जीवनका सामूहिक अनुभवको अभिव्यक्ति भएको, प्रकृति सृष्टिका अनेकन रहस्यको वर्णन भएको आख्यान जुन परम्परित रूपमा साहित्यमा प्रयोग हुँदै आइरहेको छ र जसले प्राचीनताका माध्यमबाट समकालीन सन्दर्भलाई व्यक्त गर्दछ, त्यही नै मिथक हो। यसप्रकार प्राचीन कालमा आदिम मानवका अनुभूति, आस्थाको अभिव्यक्तिका रूपमा रहेको मिथक अहिले आएर व्यापक विषयका रूपमा स्थापित हुन पुगेको छ भने मिथकलाई ज्ञान विज्ञानका विभिन्न कोणबाट अध्ययन गर्ने परम्परा पनि स्थापित भएको छ। मिथक प्राचीनतम विषय भए पनि यसको अध्ययन गर्ने सन्दर्भमा नवीनतम दृष्टिकोणहरू देखापरेका छन्। मिथकलाई साहित्य, लोकसाहित्य, मनोविज्ञान, समाज, इतिहास, संस्कृति आदिसँग जोडेर अध्ययन गर्ने परम्पराको विकाससँगै मिथकको महत्त्व बढ्दै गएको छ। यस लेखमा वाङ्मयका यिनै विविध शाखासँग मिथकको सम्बन्धका बारेमा अध्ययन गरिएको छ।

*शब्दकुञ्जी:* मिथक, समाज, संस्कृति, इतिहास, मनोविज्ञान।

### विषयपरिचय

मानव जातिको सृष्टिसँगसँगै मिथकको पनि उत्पत्ति भएको मानिन्छ। मानव जातिको आरम्भ कालमा सृष्टिप्रति हेर्ने दृष्टिकोणको विकाससँगै मिथकको जन्म भएको हो। प्रकृतिका विभिन्न तत्त्वहरू सूर्य, चन्द्र, आकाश, पृथ्वी आदि, प्रकृतिका विभिन्न घटनाक्रम वर्षा, भूकम्प, प्रलय, मानव जीवनका घटना जन्म, मृत्यु, महामारी आदिका बारेमा मानिसको अवधारणा तथा तत्सम्बन्धी हर्ष, भय, विषद, कौतूहल, आश्चर्य, कल्पना आदि भावनाको अभिव्यक्तिको माध्यम मिथक हो। मानवीय इतिहासको आदिम सोपान मिथकको उद्गमको सोपान हो। प्राकृतिक सौन्दर्य र शक्तिबाट अभिभूत मानव जातिले आफ्ना सुख दुःख, भय आदि भावनाको अभिव्यक्तिको माध्यमका रूपमा अतिप्राकृतिक तथा अतिमानवीय कुरालाई स्वीकार गर्‍यो र जुन पछि मिथकका रूपमा चिनिन थाल्यो। मानवले अग्नि, वायु, जल, सूर्य, चन्द्र, समुन्द्र आदि तत्त्वहरू तथा सृष्टि र विनाशका दृश्यप्रति भय, श्रद्धा वा विस्मयको भाव प्रकट गर्‍यो र तिनको सम्बन्धको खोजी गर्‍यो। त्यसपछि मिथकको उत्पत्ति भएको हो। जहाँ ज्ञात र अज्ञात मनुष्य र प्रकृति, कल्पना र यथार्थको मेल हुन्छ त्यहीबाट नै मिथकको उत्पत्ति हुन्छ। वास्तविक संसारमा असम्भव कुराहरूलाई मिथकीय संसारमा सम्भव तुल्याउने कार्य मानवले गर्न थाल्यो र ईश्वरीय शक्तिको परिकल्पना गरी त्यसलाई अमरत्व प्रदान गर्‍यो। यसप्रकार मिथक मानव निर्मित सृष्टि र मनुष्यको रागात्मक सम्बन्धको गाथा हो। मिथक केवल कथा होइन, यो मानव विकासको गाथा हो मिथकको बीज आदिम मानव तथा मानव समाजका व्यक्तिगत एवम् सामूहिक इच्छा भौतिक तथा नैतिक आवश्यकतासँग सम्बद्ध छ किन कि यिनको सम्बन्ध आदिम समाज एवम् आदि मानवको आन्तरिक एवम् बाह्य आवश्यकतासँग रहेको छ। सैद्धान्तिक रूपमा मिथक आदिम संस्कृतिको सामूहिक विश्वास र आस्थाको दर्पण हो तसर्थ यो रहस्यात्मक हुन्छ। मिथक सदाचार एवम् नैतिकताको प्रेरणा दिने दैवी कथानक हो तथा आदिम मानव समाज नैतिक जीवनका सम्पूर्ण वास्तविकताको प्रतिबिम्ब हो। तसर्थ मिथक निराधार कथा मात्र होइन यो यथार्थ तथा सत्यको कलात्मक प्रस्तुति हो। लोकसाहित्य, साहित्य, समाजशास्त्र, भाषाशास्त्र, मनोविज्ञान, आदिम कथा, पुराकथाप्रति रुचि देखाएर तिनमा अन्तर्निहित नवीन मूल्य मान्यताको अन्वेषण गर्ने कामसँगै मिथक चिन्तनको प्रक्रिया सुरु भएकाले मिथकको वाङ्मयका विविध क्षेत्रसँग

सम्बन्ध भएको कुरा स्पष्ट हुन्छ । तसर्थ वाङ्मयका विविध शाखासँग मिथकको के कस्तो सम्बन्ध रहेको छ भन्ने प्राज्ञिक जिज्ञासामा केन्द्रित रही यस लेखमा मिथकको अन्य शास्त्रसँगको सम्बन्धको अध्ययन गरिएको छ ।

### अध्ययन विधि

प्रस्तुत लेखमा आवश्यक सामग्री द्वितीयक स्रोतबाट लिइएको छ । द्वितीयक स्रोतको सामग्रीका रूपमा मिथकको सिद्धान्तका बारेमा गरिएका अध्ययन तथा अनुसन्धानलाई लिइएको छ । प्रस्तुत लेख तयार गर्ने क्रममा स्वदेशी तथा विदेशी विद्वानका पुस्तकहरूको पठन गरिएको छ । यसमा सामग्रीको सङ्कलन पुस्तकालयीय कार्यबाट गरिएको छ । यस लेखमा सङ्कलित सामग्रीको अध्ययनका लागि मिथकीय सिद्धान्तको अवधारणालाई अवलम्बन गरिएको छ ।

### सैद्धान्तिक पर्याधार

मिथकको उत्पत्ति आदिम मानवबाट नै भएको देखिन्छ । मिथकको उत्पत्ति सम्बन्धमा धार्मिक, ऐतिहासिक रहस्यमय, भाषाशास्त्रीय, मनोविज्ञान, दार्शनिक दृष्टिकोणहरू रहेका छन् । ग्रिसमा मिथकका बारेमा सर्वप्रथम चिन्तन गर्ने काम जेनोफेनसले गरेको पाइन्छ । स्पेन्सरका अनुसार जेनोफेनसले मिथकलाई प्राचीन मानिसका आदर्श कथा, थियोगिनसले रूपकात्मक कथा। फेरिसाइडसले आदिम वैज्ञानिक विचार, हेकाटसले इतिहासमा अडेको प्राचीन सत्यबाट मिथकको उत्पत्ति भयो भन्ने मान्यता राखेका छन् (स्पेन्स, सन् १९९४, पृ. ४१) । सत्रौँ अठारौँ शताब्दीमा विवेकवादको उदय भएपछि मिथकलाई विभिन्न कोणबाट हेर्ने थालिएको पाइन्छ । केनियरले मिथकलाई इतिहासको घटना सन्दर्भका आधारमा, थोमस टेलरले रूपक कथाका रूपमा र क्राइजरले धार्मिक सम्बन्धका आधारमा मिथकलाई चिनाएको पाइन्छ (स्पेन्स, सन् १९९४, पृ. ४६) । ग्याम्वाटिस्टा विकोले मिथकीय दृष्टिबाट र कृतिको अध्ययन गर्ने परम्परा सुरु गरी मिथक आदिम मानवको मनगडन्ते अतिरञ्जना होइन, बरु यसमा प्राचीन ज्ञान प्रतीकात्मक ढङ्गले अभिव्यक्ति भएको हुन्छ भन्ने मान्यता प्रस्तुत गरे । विकोको आगमनपछि मिथकलाई धर्मशास्त्र, मानवशास्त्र समाजशास्त्र, भाषाशास्त्र, इतिहास मनोविज्ञान, दर्शन, कला आदि क्षेत्रबाट अध्ययन गर्ने परम्पराको थालनी भएको पाइन्छ ।

मिथकलाई धर्मसँग जोडेर हेर्ने विद्वानहरूमा रेने बेलेक, अस्टिन वारेन, लेबिस स्पेन्स, रोबर्टसन स्मिथ अर्बन, मोलिनोक्सी, एस.के. लाङ्गेकर आदि रहेका छन् । रेने बेलेक र अस्टिन वारेनले धार्मिक क्रियालाई सम्पन्न गर्ने मौखिक कथाहरूलाई मिथक भनेका छन् भने स्पेन्सले मिथक शास्त्रलाई धर्म विज्ञानको एक भाग मानेका छन् (स्पेन्स, सन् १९९४, पृ. १६) । मानवशास्त्रीहरू मिथकमा आदिम मानवको अनुभव, आस्था र कल्पना अभिव्यक्ति भएको हुन्छ र जातीय संस्कृतिको पहिचानका लागि मिथकको भूमिका रहन्छ भन्ने धारणा राखेका छन् (मल्ल, २०६८, पृ. ४५) । मिथकमा जातीय आस्था, विश्वास र परम्परा विद्यमान रहेको हुन्छ र त्यसभित्र मानवसभ्यता कसरी विकसित हुँदै आयो भन्ने पनि रहेको हुन्छ । लेबिस स्पेन्स, फेजर, मर्सिया इलियड आदि मानवशास्त्रीहरूले मिथकलाई जातीय संस्कृतिसँग जोडेर हेरेका छन् । सिगमन्ड फ्रायडको मनोवैज्ञानिक सिद्धान्तको स्थापनापछि मिथकलाई मनोविज्ञानसँग जोडेर हेर्ने परम्पराको विकास भयो । फ्रायड र कार्ल गुस्ताभ युङ्गले मिथकलाई मनोविज्ञानसँग जोडेर हेरेका छन् । फ्रायडले मानव मनलाई चेतन, अर्धचेतन र अचेतनमा विभाजन गरी मिथकलाई अचेतनसँग सम्बद्ध गरेर हेरेका छन् । दमित इच्छाहरूको वासस्थान रहेको अचेतनमा मान्छेका अतृप्त चाहना रहेका हुन्छन् । फ्रायडले यिनै दमित र अतृप्त इच्छाहरूको पूर्तिको साधनका रूपमा मिथकलाई लिएका छन् (फ्रायड, सन् २००२, पृ. १३८) । कार्ल गुस्ताभ युङ्गले सामूहिक अचेतनमा रहने र वंशानुगत रूपमा हस्तान्तरित हुँदै जाने आद्यविम्बहरूलाई मिथक मानेका छन् । त्यसैले मिथकमा सामूहिक आकाङ्क्षा, आस्था र विचार प्रकट हुन्छ भन्ने युङ्गको धारणा रहेको छ (युङ्ग, सन् १९७४, पृ. २३०) । समाजको सामूहिक विश्वास र जातीय जीवनको अभिव्यक्ति मिथक हो । यसमा मानव जातिका अनुभूति, आस्था र विश्वास प्रकट हुन्छन् भन्ने धारणा समाजशास्त्रीय दृष्टिकोण हो । युङ्गको सामूहिक अचेतनको मान्यताले मिथकलाई व्यापक सामाजिक आयाम प्रदान गर्‍यो । उनका अनुसार सामाजिक सामूहिक विश्वास भएको मिथकमा समाजको आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक सन्दर्भ समाजसँगै परिवर्तन भएर देखा पर्दछ (स्पेन्स, सन् १९९४, पृ. ७६) । यसरी आधुनिक युगमा मिथकलाई हेर्ने समाजशास्त्रीय दृष्टिकोण विकास भएको पाइन्छ ।

मिथकमा मनुष्यको अतीतको आस्था र संस्कृति, जातीय जीवनको सामूहिक आस्था अभिव्यक्ति भएको हुन्छ तसर्थ मिथकलाई प्राचीन इतिहासका रूपमा हेर्ने गरेको पाइन्छ। उषा पुरीका अनुसार मिथकमा प्राचीन मानव सभ्यताको सोचाइ, आस्था र संस्कृति आएको हुन्छ। यसमा कुन जाति कसरी विकसित भएर आयो, त्यसमा उनीहरूको वंशानुगत इतिहास कस्तो थियो भन्ने धारणा रहेको हुन्छ (पुरी, सन् १९८६, पृ.७)। जातीय संस्कृतिको ऐतिहासिक विकास मिथककै माध्यमबाट प्राप्त गर्न सकिन्छ भन्ने पुरानो समयको समाजको बारेमा जानकारी पनि मिथक कै माध्यमबाट प्राप्त गर्न सकिन्छ। तसर्थ मिथक इतिहास हुन सक्छ तर इतिहास मिथक बन्न सक्दैन भन्ने मान्यता यस सन्दर्भमा महत्त्वपूर्ण देखिन्छ (स्पेन्स, सन् १९९४, पृ.९०)। यसरी मिथकलाई इतिहाससँग जोडेर प्राचीन सत्यको खोजी गर्ने परम्परा विकसित भएको पाइन्छ। नर्थप फ्राइले साहित्यमा मिथक र आद्यविम्बका तीनओटा ढाँचा हुने ठानेका छन्। पहिलो ढाँचाअनुसार मिथक सामान्यतया ईश्वरीय र दानवीय हुन्छ। यस्ता विषयहरू धार्मिक साहित्यमा स्वर्ग र नरकका रूपमा प्रतिविम्बित हुन्छन् र यी दुई रूपहरू प्रतीकात्मक रूपमा ईश्वर र दानवसँग सम्बन्धित हुन्छन् (फ्राइ, सन् १९५७, पृ.१३९)। साहित्यका विधालाई प्रकृतिसँग सम्बन्ध देखाउँदै उनले मिथकीयपनले युक्त साहित्य रोमान्स, यथार्थ र व्यङ्ग्यतर्फ उन्मुख हुँदै पुनः मिथकीय ढाँचामा पुग्ने धारणा प्रस्तुत गरेका छन्। फ्राइको यस मान्यताले साहित्यमा आद्यरूपीय ढाँचा रहने र यो मिथकीय हुने कुरा स्पष्ट भएको छ।

मानवशास्त्री जेम्स फ्रेजरले मिथकका बारेमा चिन्तन गरेका छन्। “फ्रेजरले मिथ र मानवीय संस्कारहरूका प्रारम्भिक ढाँचाहरूको खोजी गरी विश्वमा सर्वथा पृथक् संस्कृतिहरूको दन्त्यकथा तथा संस्कारहरूमा पुनरावृत्ति पाइन्छ भन्ने स्थापना अगि सारेका छन्” (शर्मा र लुइटेल्, २०६१, पृ.२०४)। यिनको यो स्थापना संसारका अनेकौँ मानवीय जाति, धर्म र तिनका मिथहरूको प्राचीनकालदेखिकै अध्ययनमा अडेको छ। “फ्रेजरले आदिम समयमा मानिसद्वारा सम्पादन गरिएका क्रियाकलाप, अभिनय र नृत्यहरू मिथकका स्रोत भएको उल्लेख गर्दै आदिम मान्छेले समाजमा व्यावहारिक शक्ति प्राप्त गर्नका लागि जादुमय कर्मकाण्ड सम्पादन गर्ने बताएका छन्” (गडतौला, २०६८, पृ.७२)। यसरी मिथकमा मानव जातिका सार्वजनीन पक्षहरूको अभिव्यक्ति हुने र यी सार्विक ढाँचाका रूपमा संसारभरिका मिथकमा पाइन्छ। मिथकको कुनै न कुनै प्रारम्भिक रूप मानवको अचेतनमा विद्यमान रहेको हुन्छ र जुन कालान्तरमा सृजन प्रक्रियाका माध्यमबाट मिथकका रूपमा अभिव्यक्त हुन्छ। तसर्थ साहित्यमा मिथक साहित्यकारको मानसिकताको उद्घोषकका रूपमा आएको हुन्छ (अम्प्ली, सन् २००३, पृ.२७)। यसरी साहित्यकारले मिथकका माध्यमबाट वर्तमान युगजीवनलाई अभिव्यक्त गर्ने प्रयास गरेको हुन्छ।

आधुनिक समयमा आएर विद्वान्हरूले मिथकलाई कलासाहित्यको कोटिका रूपमा तथा कलाको स्रोतका रूपमा हेर्ने गरेको पाइन्छ। चेजले मिथकलाई कलापरक मान्यताबाट हेरी आदिम कलाको पुनः सृजना मानेका छन् (चेज, सन् १९७४, पृ.२४५) भन्ने लाङ्गरले मिथकलाई कलाको स्रोत ठानी यसलाई कलाको केन्द्र मानेकी छन् (मल्ल, २०६८, पृ.८३)। वर्तमान समयमा मिथकीय वस्तुलाई स्रोत बनाएर साहित्य सृजना गर्ने परम्परा विकसित हुँदै गएको पाइन्छ। साहित्यमा लेखकले मिथकलाई रचनात्मक सन्दर्भ मात्र नदिएर परिवर्तित समय र परिस्थितिअनुसार नयाँ अर्थवत्ता पनि प्रदान गरेको हुन्छ। कुनै पनि समाज तथा जातिको संस्कृति मिथकका माध्यमबाट व्यक्त गर्न सकिन्छ। मिथक कुनै पनि राष्ट्रको संस्कृतिको लेखाजोखा हो। मिथकले कुनै पनि समाजको संस्कृतिको संरचना प्रकट गर्दछ। सांस्कृतिक सन्दर्भमा विद्वान्हरूले मिथकलाई एकप्रकारको रहस्यमय शक्तिस्त्रोत मानेका छन् जो कुनै पनि जातिको सांस्कृतिक अस्मिताको पहिचान र रक्षाको अस्त्र हो (चौधरी, सन् २०१२, पृ. ४८)। कल्याणमल लोढाले विश्वको कुनै पनि संस्कृतिको इतिहासमा मिथकले मानवीय जीवनको प्रेरणा, ऊर्जा तथा अवधारणात्मक स्वरूप मात्र प्रदान नगरी समग्र सामाजिक संरचनाको निर्धारण पनि गर्दछ (चौधरी, सन् २०१२, पृ. ४८)। कुनै पनि देश अथवा जातिका संस्कृति मिथकमा धरोहरका रूपमा सुरक्षित हुन्छ र साहित्य, कला, धर्म, दर्शनका सन्दर्भमा मिथक संस्कृतिको इतिहास जान्ने सशक्त माध्यम बन्न सक्छ। यसरी पछिल्लो समयमा आएर साहित्य सृजनामा मिथकलाई उपयोग गर्ने प्रवृत्ति बढ्दै गएकाले मिथक साहित्यसृजनाको स्रोतका रूपमा देखिएको छ।

## छलफल तथा परिणाम

प्राचीन कालमा आदिम मानवका अनुभूति, आस्थाको अभिव्यक्तिका रूपमा रहेको मिथक अहिले आएर व्यापक विषयका रूपमा स्थापित हुन पुगेको छ। मिथकलाई ज्ञान विज्ञानका विभिन्न कोणबाट अध्ययन गर्ने चिन्तन गर्ने परम्परा पनि स्थापित भएको छ। मिथक प्राचीनतम विषय भए पनि यसको अध्ययन गर्ने सन्दर्भमा नवीनतम दृष्टिकोणहरू देखा परेका छन्। वाङ्मयका हरेक शाखासँग मिथकको सम्बन्ध भए पनि यहाँ साहित्य, इतिहास, समाज, संस्कृति, मनोविज्ञान र लोकसाहित्यका सन्दर्भमा मिथकको अध्ययन गरिएको छ।

### साहित्य र मिथक

साहित्यमा मिथक प्रयोगको सुदीर्घ परम्परा रहेको छ। पूर्वमा वेद, रामायण, महाभारत र पुराणहरूमा प्रचलित आख्यानलाई उपजीव्य बनाएर मिथकीय साहित्यको सृजना हुँदै आएको छ भने पाश्चात्य जगत्मा ग्रीसेली परम्परामा प्रचलित मिथकलाई लिएर साहित्यको सृजना हुँदै आएको पाइन्छ। आधुनिक युगमा आएर मिथकको प्रयोग गरी साहित्य रचना गर्ने परिपाटी निकै बढ्दै गएकाले मिथक र साहित्यको सम्बन्धका बारेमा पनि व्यापक चर्चा हुँदै आएको छ। तसर्थ मिथक साहित्य सृजनाको मूल स्रोतका रूपमा रहेको देखिन्छ। प्राचीन ग्रन्थहरूमा रहेको मिथकलाई जस्ताको तस्तै रूपमा, मिथकलाई युगानुकूल परिवर्तन गरी तथा मिथकीय अर्थका विपरीत पुनःसृजन गरेर साहित्यमा प्रयोग गर्ने परिपाटी रहँदै आएको छ। त्यस्तै साहित्यमा मिथकको प्रयोग कृतिव्यापी रूपमा तथा प्रासङ्गिक रूपमा समेत हुँदै आएको छ। स्रष्टाले समसामयिक जीवनका सन्दर्भ र परिस्थितिलाई अभिव्यक्ति गर्ने क्रममा जुनसुकै प्रकारले पनि मिथकको प्रयोग गरेको पाइन्छ।

मिथक र साहित्यका सन्दर्भमा तीन किसिमका अवधारणाहरू रहेका छन्, ती हुन् : मिथक साहित्य हो, मिथक साहित्य होइन र मिथक साहित्यको स्रोत हो। मिथक र साहित्यका मूलमा मानवका आदिम भावना तथा संस्कार विद्यमान रहेका हुन्छन्। आदिम भावनाहरूको यही पुञ्जका आधारमा साहित्य र मिथक दुवैले मानवका समग्र चेतनालाई वाणी प्रदान गर्दछन्। तसर्थ मिथक र साहित्यमा आत्मपरक तथा वस्तुपरक सत्यको तादात्म्य रहन्छ (पोखरेल, सन् १९८९, पृ.६७)। रिचार्ड चेजले मिथकलाई साहित्य र साहित्यलाई मिथक मान्दै मिथक र साहित्यमा अभिन्न सम्बन्ध हुन्छ भन्ने ठानेका छन्। उनले साहित्य र मिथकको रचना प्रक्रिया एउटै हुन्छ र दुवैको अन्तरङ्ग तत्त्व पनि एउटै हुन्छ तसर्थ साहित्यको विश्लेषणमा मिथकको आधार महत्त्वपूर्ण हुने बताएका छन्। मिथक साहित्यको अनिवार्य अङ्ग होइन तर साहित्य मिथकको अनिवार्य अङ्ग हो भन्ने चेजको भनाइ रहेको छ (चेज, सन् १९७४, पृ.२४५-२४६)। उनको यस भनाइले मिथक र साहित्यको अभेद्य सम्बन्धलाई स्पष्ट पारेको छ। प्रतापचन्द्र प्रधानले आधुनिक साहित्य पुराकथा वा मिथको नयाँ रूप हो र हामी मान्छेको सिङ्गो कथा नै त्यही पुरा कथा हो भन्दै हाम्रो सम्बन्ध आदिम मान्छेसँग गाँसिएकाले हामी हाम्रै मिथक बनेर बाँचेका छौँ भन्ने धारणा राखेका छन् (गडतौला, २०६८, पृ.४९)। यसरी साहित्यमा आदिम मानवका अनुभूतिहरू अभिव्यक्त हुने भएकाले मिथकसँग यसको निकटको सम्बन्ध देखिन्छ।

भाषा प्रयोगका दृष्टिबाट पनि मिथक र साहित्य निकट मानिन्छन्। लयात्मक र काव्यात्मक पक्ष मिथक र साहित्यिक भाषाको विशेषता हो। फिलिप ह्वलराइटले आदिम भाषा कवितात्मक थियो भन्दै काव्यमा प्रयोग हुने चित्रात्मक भाषाको प्रयोग मिथक रचनाको प्रक्रियामा र काव्यरचनाको प्रक्रिया देख्न पाइने बताएका छन् (गडतौला, २०६८, पृ.४९)। ह्वलराइटको यस मान्यताले मिथक र साहित्य अविभाज्य हुन् भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ। फ्रान्ज बोआसले आदिम समाजमा प्रायः सबै विधाहरू धर्म, विज्ञान, सङ्गीत, कविता, नृत्य, मिथक, इतिहास, रीतिरिवाज र नैतिक शास्त्र एकीकृत रूपमा थिए भनेका छन् (गडतौला, २०६८, पृ.४९)। यसरी बोआसको धारणाबाट प्राचीन समयमा मिथक र कविताको एकीकृत अवस्था रहेको पुष्टि हुन्छ।

मिथक साहित्य सिर्जनाको मूलभूत आधार हो भन्ने दृष्टिकोण व्यापक पाइन्छ। कार्लगुस्ताभ युङ्गका अनुसार आद्यरूप वा मिथकहरू साहित्य सिर्जनाका निमित्त महत्त्वपूर्ण र अपरिहार्य स्रोत हुन्। उनले कविकलाकारको सिर्जनाको स्रोत भनेको उसको सामूहिक अचेतनाको गहिराइमा रहेको आद्यरूपीय वा मिथकीय तह हो जुन तहमा रहेका आद्यरूपीय विम्बहरूलाई कवि कलाकारले सक्रिय गराउँदै बुझिने भाषामा अनुवाद गर्दछ भन्ने मानेका छन् (युङ्ग, सन् १९९०, पृ.७९१)। हरेक व्यक्तिमा अन्तर्निहित सामूहिक अचेतनाको तह आद्यरूप र मिथकको भण्डारण

हो र त्यही नै साहित्यको मूल स्रोत हो भन्दै युङ्गले मिथक र साहित्यमा अन्तर्सम्बन्ध रहेको र मिथकलाई साहित्य सिर्जनाको स्रोतका रूपमा लिई यस्तो प्रक्रिया निरन्तर चलिरहने बताएका छन् । युङ्गको यस मान्यताले मिथक र साहित्यको सम्बन्धलाई स्पष्ट पार्दछ ।

नर्थप फ्राइले साहित्य र मिथकको निकट सम्बन्ध रहने बताएका छन् । उनले मिथकमा रहने वसन्त ऋतु, जन्म, विवाह र पुनर्जन्मजस्ता उर्ध्वगतिका तथा मृत्यु, परिवर्तन वा त्यागजस्ता अधोगतिको कुराहरू साहित्यमा सुखान्त र दुःखान्तका रूपमा पुनर्बिम्बित हुने उल्लेख गरेका छन् । उनले साहित्यमा मिथक र आद्यबिम्बका तीनओटा ढाँचा हुने ठानेका छन् । पहिलो ढाँचाअनुसार मिथक सामान्यतया ईश्वरीय र दानवीय हुन्छ । यस्ता विषयहरू धार्मिक साहित्यमा स्वर्ग र नरकका रूपमा प्रतिबिम्बित हुन्छन् र यी दुई रूपहरू प्रतीकात्मक रूपमा ईश्वर र दानवसँग सम्बन्धित हुन्छन् । दोस्रो ढाँचा स्वच्छन्दहुन्छ । स्वच्छन्द प्रवृत्तिले मानवीय अनुभवसँग संलग्न मिथकीय संरचनालाई सूचित गर्दछ । तेस्रो ढाँचा यथार्थपरक हुन्छ । यथार्थ प्रवृत्तिले कथाको आकारभन्दा त्यसमा प्रयुक्त सामग्री, विषयवस्तु र प्रतिनिधित्वलाई जोड दिन्छ (फ्राइ, सन् १९५७, पृ.१३९-१४०) । फ्राइको यस मान्यताले साहित्यमा आद्यरूपीय ढाँचा रहने र यो मिथकीय हुने कुरा स्पष्ट भएको छ ।

एस.के. लाङ्गोकरले मिथकलाई कलाको स्रोत भएको बताएकी छन् । अनुश्रुति, मिथक र परीकथाहरू साहित्य वा कला होइनन् स्वैरकल्पना हुन् भन्दै यिनलाई कलाका प्राकृतिक स्रोत ठानेकी छन् (मल्ल, २०६८, पृ. ८३) । ल्याङ्गोकरको यस अवधारणाले मिथक साहित्य सिर्जनाको आधार स्रोत रहेको कुरा पुष्टि हुन्छ । साहित्यकारले मिथकको प्रयोगबाट आफ्नो मनोभावहरूलाई साहित्यमा व्यक्त गरेको हुन्छ तसर्थ मिथकको अस्तित्वबिना काव्य निरस र निर्जीव हुन्छ भन्दै वीरेन्द्र सिंहले साहित्यमा मिथकको महत्त्वलाई प्रकाश पारेका छन् (सिंह, सन् १९८४, पृ.४८) । ग्रिक दार्शनिक एरिस्टोटलले आफ्नो काव्यशास्त्रमा दुःखान्तका साहित्यको कथावस्तुको स्रोत दन्त्यकथामूलक, कविकल्पना प्रसूत र मिश्र गरी तीन किसिमका हुने बताएर दन्त्यकथामूलक कथावस्तुलाई बढी महत्त्व दिएका छन् । दन्त्यकथाका बारेमा पाठक पहिल्यै नै परिचित हुने र यस्ता कथाको उपयोग भएका साहित्य उत्कृष्ट हुने उनको मान्यता रहेको छ । यसरी मिथक वा दन्त्यकथाको प्रयोग भएका साहित्यले पाठकलाई विरेचित गर्ने भएकाले उत्कृष्ट हुन्छ भन्ने एरिस्टोटलको मान्यताले मिथक र साहित्यको सम्बन्धलाई स्पष्ट पार्दछन् । त्यस्तै पूर्वीय साहित्यशास्त्रमा पनि कथावस्तुलाई प्रसिद्ध, उत्पाद्य र मिश्र गरी तीन किसिमका हुने बताएर प्रसिद्ध कथावस्तुलाई बढी महत्त्व दिएको छ । यसले पनि साहित्यमा मिथकको महत्त्वलाई उजागर गर्दछ ।

मिथक र साहित्यमा निकटको सम्बन्ध देखिन्छ । साहित्यका माध्यमबाट प्राचीन मिथकले नयाँ अर्थ प्राप्त गर्दछ । साहित्यकारले आधुनिक जीवन सन्दर्भलाई अभिव्यक्त गर्न प्राचीन मिथकको प्रयोग साहित्यमा गर्दछ । मिथकमा मानवलाई आकृष्ट पार्ने शक्ति रहन्छ र साहित्यकार मिथकबाट आकृष्ट भई त्यसैका माध्यमबाट आधुनिक जीवन र समसामयिकतालाई व्यक्त गर्दछ । यसप्रकार प्राचीन आदिम मिथकहरू वर्तमान समयमा साहित्य सिर्जनाका मूलस्रोत बनेर आएका र मिथकीय साहित्य प्रसिद्ध पनि रहेकाले मिथक र साहित्यका बिचमा घनिष्ट सम्बन्ध रहेको कुरा स्पष्ट हुन्छ ।

### इतिहास र मिथक

मिथक आदिम समयको समाजको परम्परा, संस्कृति र क्रियाकलापको व्याख्या हो भने इतिहास पनि विगतका घटनाक्रमको दस्तावेज हो । मिथक र इतिहास दुवैले विगतका घटनावलीको वर्णन गर्ने भएकाले यिनीहरू एक अर्कामा अन्तर्सम्बन्धित छन् । मिथकलाई इतिहासका रूपमा हेर्ने र मिथकलाई इतिहासेतर रूपमा हेर्ने दुवै खालका दृष्टिकोणहरू पाइन्छन् । युहेमेरसले मिथकलाई इतिहासका रूपमा स्वीकार गर्दै लोकपरम्परामा रहेका देवताहरू पहिले मानिस थिए र समयका अन्तरालमा यिनीहरूलाई देवताका रूपमा स्थापित गरी पूजा गर्न थालिएको हो भनेका छन् (स्पेन्स, सन् १९९४, पृ.४२) । युहेमेरसको यस मान्यताले मिथकमा इतिहास अन्तर्निहित हुने कुरा बताउँछ । मिथक जातीय जीवनका आस्था, विश्वास र अनुभवको अभिव्यक्ति भएकाले लिखित अभिलेख प्राप्त हुनु पूर्वको जाति र राष्ट्रको बारेमा जानकारी प्राप्त गर्न मिथक महत्त्वपूर्ण हुन्छ तसर्थ मिथक इतिहास हो भन्ने धारणा पाइन्छ । इतिहासको माध्यमबाट मानवीय अस्तित्वमा आइपरेका सङ्कटहरू थाहा पाउन सकिन्छ र यस्तो इतिहास बुझ्नका लागि मिथक नै आवश्यक आधार हुन्छ किनकि मिथकको अस्तित्वबिना संस्कृतिको उत्थान पतनको व्याख्या

गर्न सकिदैँन । अतीतका घटना, पात्र, सन्दर्भ, अवस्था समयान्तरका क्रममा लोकमानसमा जीवित रहन्छ र समयसमयमा युगसापेक्ष ढङ्गबाट नयाँनयाँ अर्थ प्रदान गर्दै अवचेतन र चेतनका विचमा सञ्चालन हुँदै मिथकले स्वरूप ग्रहण गरेको हुन्छ (गर्ग, सन् २००६, पृ.३८) । तसर्थ समयक्रममा युगानुसार नयाँ अर्थ ग्रहण गर्दै जाने इतिहासले मात्र मिथकीय स्वरूप प्राप्त गर्छ । ग्याम्वाटिस्टा विकोले मिथकमा खास युगको सामूहिक मानसिकताको प्रतिबिम्ब पाइने भएकाले इतिहास र मिथकमा निकटको सम्बन्ध छ भन्दै मिथकलाई यथार्थसँग जोड्नु पर्ने धारणा व्यक्त गरेका छन् (मल्ल, २०६८, पृ.७४) । मिथकमा तत्कालीन समाजको धर्म, नैतिक आचारण, विधिविधान र सामाजिक जनजीवनको वर्णन पाइने भएकाले यसलाई इतिहासको निकट मान्नु पर्ने देखिन्छ । अतीतदेखि वर्तमानसम्मको सामाजिक सांस्कृतिक जनजीवनको वर्णन मिथकमा पाइने भएकाले सभ्यता र संस्कृतिको विकासको प्रक्रियालाई बुझ्न मिथकले सहयोग गर्छ । ग्रीसेली परम्परामा देखा परेका मिथक तथा पूर्वीय परम्परामा देखापरेका मिथकले तत्कालीन समयको समाजव्यवस्था, राज्यव्यवस्था, सभ्यता, संस्कृति आदिलाई प्रतिबिम्बित गरेका हुन्छन् । यी साक्ष्यका आधारमा मिथक र इतिहासमा सम्बन्ध रहेको कुरा पुष्टि हुन्छ ।

मिथक इतिहास नभएर कपोकल्पित कथा मात्र हो भन्ने धारणा पनि रहेको पाइन्छ । रिचार्ड क्याभिन्डिसले मिथकहरू कथात्मक आवरण भएका देवीदेवताका बारेमा लेखिएका पवित्र कथा हुन् र यिनमा इतिहासको गुण नभएकाले केवल कथाका रूपमा मात्र लिनुपर्छ भन्ने धारणा प्रस्तुत गरेका छन् (गडतौला, २०६८, पृ.४०) । म्याक्समुलरले मिथक इतिहास नहुने र इतिहास पनि मिथक नहुने धारणा राखेका छन् । आदिम मानवको सहज प्रवृत्तिका कारण मिथकमा वस्तुगत यथार्थले स्थान नपाउने तथा आदिम मानवले अनुभव र तथ्यलाई बङ्ग्याएर रूपकात्मक अभिव्यक्ति दिँदा मिथक जन्मने भएकाले मिथकलाई भ्रमपूर्ण कल्पनाका रूपमा म्याक्समुलरले व्याख्या गरेका छन् (मल्ल, २०६८, पृ.७३) । मिथक इतिहास होइन भन्ने मान्यता त्रुटिपूर्ण देखिन्छ किनभने आदिम मानवमा शक्तिशाली रूपमा रहेको कल्पना शक्तिले जीवन, परिवेश, सभ्यताजस्ता आदिम सत्यलाई व्यक्त गर्ने भएकाले मानवविकास र सभ्यतालाई बुझ्न मिथक आवश्यक रहन्छ । तसर्थ मिथक इतिहासको स्रोतका रूपमा रहेको देखिन्छ ।

मिथक र इतिहासका विचमा अन्योन्याश्रित सम्बन्ध देखिन्छ । मिथकले परम्परालाई लालित्यपूर्ण एवम् रागात्मक भाषामा माध्यमबाट व्यक्त गर्छ भने इतिहासले तथ्यलाई वस्तुपरक भाषाबाट व्यक्त गर्दछ । मिथकले जुन घटित हुन सक्छ त्यसको वर्णन गर्दछ भने इतिहासले घटित भइसकेको कुराको वर्णन गर्छ (गर्ग, सन् २००६, पृ. ३८) । भारतीय विद्वान् शम्भुनाथले इतिहासलाई मिथकको विज्ञानका रूपमा लिएका छन् । उनका अनुसार मिथक इतिहासको संवेदना हो र यो वस्तुतः मानवले भोगेको ऐतिहासिक यथार्थ हो । मिथकको भाषा विशुद्धखलित भए पनि अर्थवान् हुन्छ भने इतिहासको भाषा व्यवस्थित हुन्छ (शम्भुनाथ, सन् १९८५, पृ.३३) । मिथक घटनासँगसँगै निर्माण हुन्छ भने इतिहास घटना घटेपछि निर्माण हुन्छ तसर्थ मिथकले इतिहास निर्माणमा सहयोग गर्छ भने लामो समयपछि इतिहास पनि मिथक बन्दछ (शम्भुनाथ, सन् १९८५, पृ.३७) । मिथकले इतिहास पुग्न नसकेको समयको विवरण प्रस्तुत गर्ने भएकाले यसलाई पवित्र इतिहास मानिन्छ । ब्रह्माण्डसम्बन्धी मिथक, मृत्युसम्बन्धी मिथकजस्ता कुरालाई मिथकले प्रस्तुत गर्दछ । तसर्थ मिथकले प्राचीन कालमा घटेका पवित्र घटना र यथार्थ विवरण प्रस्तुत गर्ने भएकाले मिथक पवित्र इतिहास हो (अली, सन् २००२, पृ.५०) । *मिथ एन्ड रियालिटी*मा मिरसिया इलियाडले मिथकलाई एक पवित्र इतिहासका रूपमा वर्णन गरेका छन् । वस्तु कसरी अस्तित्वमा आयो, मनुष्य, पशुपक्षी, पृथ्वी, आदिको उत्पत्ति कसरी भयो, देवता र मानवको जन्म कसरी भयो भन्ने बारेमा जानकारी दिने भएकाले मिथक इतिहास हो (अली, सन् २००२, पृ.५०) । यसरी हेर्दा मिथक र इतिहासमा अन्तर्सम्बन्ध रहेको देखिन्छ ।

मिथक इतिहासभन्दा प्राचीन वस्तु हुन् । इतिहासको इतिहासका रूपमा मिथकलाई लिन सकिने भएकाले इतिहासको आदि स्रोत मिथकमा पाइन्छ । तिथिमितिको अभाव भए पनि प्राक् इतिहासकालीन अवस्था बुझ्न मिथक इतिहासका सहायक बनेका हुन्छन् (गडतौला, २०६८, पृ.४९) । मिथक यथातथ्य इतिहास होइन तर परम्पराबाट जातीय जीवनमा एकप्रकारको इतिहासको निर्माण गर्दछ । मिथक व्यापक मानवीय स्वभावको एकरूपताका लागि काल, जाति र संस्कृतिका सार्वभौम सत्यसम्म पुग्नका लागि मिथक सहायक सिद्ध हुन्छ । निरन्तर विकसित हुँदै जाँदा मिथकले विभिन्न युगका सत्यलाई आत्मसात गर्दै प्रकाश्य रूप धारण गर्दछ जुन कालसापेक्ष दृष्टिबाट कुनै युगको सत्यलाई प्रकाश पार्न समर्थ हुन्छ (गौतम, सन् १९९७, पृ.९९) । मिथकमा निहित केन्द्रीय चेतना मानवीय

इतिहाससँग सम्बन्धित छ । साहित्य र संस्कृति मिथकमा जीवित रहेभैं इतिहास र संस्कृतिले पनि मिथकको संरचना, वस्तुलाई प्रभावित पार्दछ (अम्प्ली, सन् २००३, पृ. २३) । इतिहास मिथकमा अनुभूति बनेर रहन्छ र आफ्नो कलात्मक संरचना प्राप्त गरेर सदियौंसम्म जनजीवनलाई प्रभावित गर्दछ ।

पूर्वीय परम्परामा पुराण र इतिहासलाई पर्यायका रूपमा लिएको पाइन्छ । शङ्कराचार्यले प्राचीन आख्यान र आख्यायिकालाई देखाउने अंश इतिहास भएको र सृष्टि प्रकरणका अंशहरू पुराण भएको स्पष्ट पारेका छन् ( उपाध्याय, सन् २००२, पृ. ६) । पूर्वमा महाभारत र रामायणलाई इतिहासका रूपमा हेरिएको पाइन्छ । यसरी मिथक र इतिहासका बिचमा सम्बन्ध रहेको पाइए तापनि विषयवस्तुका दृष्टिबाट मिथकहरू सृष्टि, अतिप्राकृतिक वस्तु आदिसँग सम्बन्धित देखिन्छन् भने इतिहास राजा महाराजाका कथासँग सम्बन्धित देखिन्छन् । तसर्थ मिथकबाट इतिहासले प्रशस्त स्रोत सामग्री ग्रहण गरेर आदिम समाजको व्यवस्थाका बारेमा वर्णन गर्ने र इतिहासका घटनाक्रमहरूले समयक्रममा मिथकीय स्वरूप ग्रहण गर्ने भएकाले इतिहास र मिथकमा सम्बन्ध रहेको कुरा स्पष्ट हुन्छ ।

### समाज र मिथक

मिथकले समाजको मूल रूप पहिचान गर्न सहयोग गर्दछ र सामाजिक व्यवस्था तथा त्यसको स्वरूपलाई स्पष्ट पार्दछ साथै व्यक्ति र समाजको सम्बन्धको जानकारी गराउँछ । मिथकले सामाजिक व्यवस्थालाई प्रभावित गर्दछ भने सामाजिक व्यवस्थाले मिथकलाई प्रभावित गर्दछ । मिथकले समाजको प्रारूप निर्माण गर्दछ भने सामाजिक प्रारूप अनुसार मिथकको सृजना हुन्छ । समयको परिवर्तनसँगै सामाजिक मूल्यहरू परिवर्तन हुन्छन् र मिथकले पनि नयाँमूल्य स्थापनामा सहयोग गर्दछ । तसर्थ मिथक र समाजका बिचमा विशिष्ट सम्बन्ध रहन्छ ।

समाजमा विभिन्न सामाजिक र सांस्कृतिक व्यवहारहरू सक्रिय रहन्छन् र मिथकले यिनै मूल्यवान् कुराहरूलाई सुरक्षित गरेको हुन्छ । मिथकको सम्बन्ध समाजसँग हुने भएकाले प्राचीन समाजमा प्रचलित धर्म, विधि, नैतिकता, संस्कार, आस्था र मूल्यहरूका बारेमा मिथकबाट जानकारी लिन सकिन्छ । रेने बेलेकले धार्मिक विश्वास र सामाजिक मान्यताबाट नै मिथकले अर्थ प्राप्त गरेको हुन्छ भन्दै मिथकको अस्तित्वका लागि धार्मिक र सामाजिक आधार आवश्यक ठानेका छन् (मल्ल, २०६८, पृ. ६२) । युग र परिस्थितिअनुसार कुनैपनि जातिको परिवर्तित सामाजिक भूमिका र चेतनालाई मिथकका माध्यमबाट बुझ्न सकिन्छ । मिथकका माध्यमबाट धर्म र अतीतको ज्ञान मात्र होइन कुनैपनि संस्कृतिअन्तर्गतको सामाजिक, आर्थिक अवस्थाहरूको जानकारी लिन सकिन्छ । तसर्थ साहित्यमा मिथक अतीत र वर्तमानको सामाजिक पक्षलाई प्रस्तुत गर्ने महत्त्वपूर्ण आधार बनेको हुन्छ । मिथकमा सामाजिक अवस्था र विकास हुने भएकाले सामाजिक सत्यको उद्घाटनमा मिथकको भूमिका रहन्छ । कार्ल गुस्ताभ युङ्गले मिथकलाई सामूहिक अचेतनसँग सम्बद्ध गरेपछि मिथकको सामाजिक आयामले व्यापकता पाएको देखिन्छ । युङ्गले मिथकमा समाजको अनुभव र संवेदना सामूहिक अचेतनबाट प्रकट हुन्छ भन्दै मिथकमा सामाजिक पक्ष उद्घाटित हुने मानेका छन् । जातीय गुण र सांस्कृतिक पद्धतिहरू एक पुस्तादेखि अर्को पुस्तामा हस्तान्तरित हुँदै जान्छन् भने युङ्गको धारणाले यस कुरालाई स्पष्ट पार्दछ (मल्ल, २०६८, पृ. ६३) । लेभिस्ट्रासले मिथकका माध्यमबाट सामाजिक व्यवस्था र संरचना बुझ्न सकिने बताएका छन् । जुन समाजमा मिथक व्यवस्थित रूपमा रहेको हुन्छ त्यस समाजको जातीय स्वरूप व्यवस्थित हुन्छ भने जुन समाजमा मिथक अव्यवस्थित हुन्छ त्यस समाजको जातीय स्वरूप अव्यवस्थित हुन्छ ।

मिथकमा आदिम समाजदेखि लिएर वर्तमानसम्मको समाजको चित्र प्रस्तुत भएको हुन्छ । आर्थिक, राजनैतिक शोषण, सामाजिक अन्याय र विषमता, जाति, लिङ्ग र रङ्ग भेद, वर्गीय विभेदले निम्ताएको द्वन्द्वले आधुनिक मिथकको जन्म हुन्छ । यसबाट शोषण दोहनको मिथक, धनी र गरिबको मिथक, राजनैतिक मिथक आदिको जन्म भएको छ । किसानको ज्याली, चुनाव, प्रशासन, शिक्षा, कानून आदि सबै मिथक बन्दै छन् र व्यावसायिक संरचनाका विज्ञापनहरू मिथकीय सङ्केतले भरिएका छन् (शम्भुनाथ, सन् १९८५, पृ. ६६) । समाज विकासको गतिसँगै नयाँनयाँ मिथकको सिर्जना हुँदै जाने अवस्थाले मिथक र समाजका बिचमा घनिष्ट सम्बन्ध रहेको देखिन्छ ।

मिथकमा सामाजिक नीतिनियम, धार्मिक विश्वास, सांस्कृतिक मूल्य र आस्था, प्राकृतिक घटना, आदिम मानवका व्यवहार, सामूहिक सामाजिक विश्वास, मानवीय सभ्यताको विकास, समाजका प्रचलन, समाज विकासको

प्रतिबिम्ब आदि सुरक्षित रूपमा रहेका हुन्छन् । तसर्थ सामाजिक विश्वास विनाका मिथक हुँदैनन् र मिथक सामाजिक तथा जातीय जीवनका आधारमा जीवन्त हुन्छन् । सामान्य कथाहरूको अस्तित्व क्षणिक हुन्छ भने मिथकीय कथाहरू जातीय, सांस्कृतिक भावनासँग सम्बन्धित भएका कारण यसमा सामाजिक विचार तथा व्यवहारहरूको स्वरूप दीर्घकालसम्म सुरक्षित रहन्छन् । यसप्रकार सामाजिक व्यवहार सञ्चालनका लागि आदिम मानवका अवधारणा नै मिथकीय स्वरूप भएकाले मिथक र समाजका बिचमा सम्बन्ध देखिन्छ । यसरी हेर्दा मिथक आदिम मानवको सिर्जना मात्र नभएर समाज व्यवस्थाको परिचायक पनि हो ।

### संस्कृति र मिथक

मिथक एक गतिशील प्रक्रिया हो र यो आदिम मात्र होइन सार्वकालिक पनि हो । मानसिक एवम् सामाजिक विकासका दृष्टिबाट मिथकको उद्गम एवम् विकास आदिम मानसिकतासँग सम्बन्धित हुँदाहुँदै पनि यसको स्वरूप र विकास ऐतिहासिक तथा सांस्कृतिक प्रक्रियाको एक गतिशील स्वरूप हो । मिथकको भाषा संस्कृतिको एक अभिन्न अङ्ग हो । लेबिस्त्रासका अनुसार प्रत्येक संस्कृतिले आफ्नो स्वरूपअनुसार मिथकको सिर्जना गर्दछ, र मिथकको भाषा संस्कृतिका विविध रूपबाट अलग हुन सक्दैन भन्ने बताएका छन् । उनले संस्कृतिका विभिन्न रूपहरू कला, विज्ञान, दर्शन, धर्म, मानवशास्त्र आदिसँग संवाद गर्दै मिथकको सिर्जना हुने उल्लेख गरेका छन् (सिंह, सन् १९८४, पृ. ९९) । मिथक मानव संस्कृतिमा अर्थसम्प्रेषणको एक महत्त्वपूर्ण व्यवस्था हो । यो मिथकीय अर्थव्यवस्था मानवसंस्कृतिको वैचारिक एवम् बौद्धिक पक्षलाई रेखाङ्कित गर्दछ, र यसविना मानव तथा संस्कृतिको अस्तित्व मान्य हुँदैन । संस्कृतिको विकास वा सङ्कटका समयमा मानवका आशा, प्रेरणा, सङ्घर्ष, प्रगति मिथकद्वारा नै ध्वनित हुन्छ (सिंह, सन् १९८४, पृ. ९९) । फ्रेजरले मिथ र मानवीय संस्कारहरूका प्रारम्भिक ढाँचाहरूको खोजी गरी विश्वमा सर्वथा पृथक् संस्कृतिहरूको दन्त्यकथा तथा संस्कारहरूमा पुनरावृत्ति पाइन्छ भन्ने स्थापना अगि सारेका छन् (शर्मा र लुइटेल्, २०६१, पृ. २०४) । यिनको यो स्थापना संसारका अनेकौँ मानवीय जाति, धर्म र तिनका मिथकहरूको प्राचीनकालदेखिकै अध्ययनमा अडेको छ ।

कुनैपनि समाज तथा जातिको संस्कृति मिथकका माध्यमबाट व्यक्त गर्न सकिन्छ । सांस्कृतिक सन्दर्भमा विद्वानहरूले मिथकलाई एकप्रकारको रहस्यमय शक्तिस्त्रोत मानेका छन् जो कुनैपनि जातिको सांस्कृतिक अस्मिताको पहिचान र रक्षाको अस्त्र हो (चौधरी, सन् २०१२, पृ. ४८) । कल्याणमल लोढाले विश्वको कुनैपनि संस्कृतिको इतिहासमा मिथकले मानवीय जीवनको प्रेरणा, ऊर्जा तथा अवधारणात्मक स्वरूप मात्र प्रदान नगरी समग्र सामाजिक संरचनाको निर्धारण पनि गर्दछ (चौधरी, सन् २०१२, पृ. ४८) । कुनैपनि देश अथवा जातिका संस्कृति मिथकमा धरोहरका रूपमा सुरक्षित हुन्छ र साहित्य, कला, धर्म, दर्शनका सन्दर्भमा मिथक संस्कृतिको इतिहास जान्ने सशक्त माध्यम बन्न सक्छ । मिथक कुनैपनि राष्ट्रको संस्कृतिको लेखाजोखा हो । मिथकले कुनैपनि समाजको संस्कृतिको संरचना प्रकट गर्दछ । त्यसैले मिथकले जाति तथा संस्कृतिको सार्वभौम सत्यसम्म पुग्न सहयोग गर्दछ ।

मिथक आदिम समयदेखिका अनुभवहरूको सँगालो भएकाले आदिम समाजको संस्कृति केकस्तो थियो, समयक्रममा संस्कृतिमा केकस्ता परिवर्तनहरूहुँदै आए, कुनै पनि जातिको संस्कृतिका विशेषताहरू केकस्ता थिए आदिका बारेमा अध्ययन गर्न मिथकले सहयोग पुऱ्याउँछ । आदिम युगदेखि वर्तमानसम्मका अनुभव, विचार, आस्था, परम्परा आदि मिथकमा सुरक्षित रहन्छन् । यसले आदिम युगदेखि वर्तमानसम्मको संस्कृति र वैचारिक सोचलाई सुरक्षित राख्ने भएकाले मिथक प्रामाणिक दस्तावेजका रूपमा देखिन्छ । परम्पराबोध, जातीय संस्कार, आस्था र विश्वास, प्रचलित संस्कार र पर्वहरू, सभ्यता र संस्कृति आदि मिथकमा सुरक्षित रहने र समाजको संस्कृति बुझ्न चाहनेका लागि मिथकले सहयोग पुऱ्याउने भएकाले मिथक र संस्कृतिका बिचमा सम्बन्ध देखिन्छ ।

### मनोविज्ञान र मिथक

मिथकलाई मनोविज्ञानसँग जोडेर हेर्ने पद्धतिको थालनी इसाको बिसौ शताब्दीदेखि भएको हो । मनोवैज्ञानिकहरूले मिथकलाई अज्ञात मनको प्रतीकात्मक भाषासँग जोडेर मिथकमा मानवका चिरस्थायी भाव, आकाङ्क्षा तथा कार्यपद्धतिको प्रकाशन हुने ठानेका छन् । मनोवैज्ञानिकहरूको उद्देश्य मिथकमा रहने प्राकृतिक घटना व्यापारको व्याख्या गर्नु नभई मिथकमा अन्तर्निहित मानवीय अनुभूति र विश्वासलाई अचेतनसँग सम्बद्ध गरेर अध्ययन गर्नु हो । मिथकको मनोवैज्ञानिक व्याख्या गर्ने काम फ्रायड र युङ्गले गरेका छन् । फ्रायडले मनोविज्ञानका



रहस्यहरूको खोजी गर्ने सन्दर्भमा आदिम ग्रिक मिथकलाई आधार मानेर ग्रिक पुराणका रहस्यलाई मनोविज्ञानका रहस्यसँग जोड्दै मिथकको रहस्य उद्घाटन गरेका छन् (गडतौला, २०६८, पृ.७५) । फ्रायडले मनलाई चेतन, अवचेतन र अचेतन गरी तीन भागमा विभक्त गरेर अचेतन मन शक्तिशाली हुने र त्यही अचेतनमा दमित अवस्थामा रहेका इच्छाहरूलाई मिथकसँग सम्बद्ध गरेका छन् । “फ्रायडले अचेतनमा दमित भएर रहेका इच्छाहरूको प्रतीकात्मक अभिव्यक्ति मिथकमा हुने र चेतन मनबाट अस्वीकृत तथा दमित इच्छाहरूको अभिव्यक्ति सपनामा हुने बताएका छन्” (मल्ल, २०६८, पृ.५७) । जसरी मनमा दबिएर रहेका इच्छाहरू सपनामा प्रतीकात्मक रूपमा व्यक्त हुन्छन् त्यसै गरी मानव जातिका कुण्ठा र इच्छाहरूको अभिव्यक्ति मिथकका माध्यमबाट हुन्छ । फ्रायडले मिथकहरूलाई सपनासँग तुलना गर्दै निषेधित वस्तु स्वप्नका माध्यमबाट व्यक्त भएभैं मिथकहरू पनि सम्पूर्ण जातीय कुण्ठाहरूको अभिव्यक्ति हो भनेका छन् (सिंह, सन् १९८८, पृ.३३) । आदिम मानवले जेजस्ता अनुभव ग्रहण गरेको छ त्यो विम्बात्मक रूपमा मिथकमा आएको हुन्छ त्यसैले मिथकको अध्ययन मनोविज्ञानसँग जोडेर गर्न सकिन्छ । आदिम मानवले रागद्वेष, प्रेम, घृणा, जन्म, मृत्युसँग निबद्ध इच्छा, वासना र भयको भावनालाई मिथकमा अभिव्यक्ति दिने भएकाले यसको सम्बन्ध स्वप्न तथा दिवास्वप्नसँग रहने तथा मिथक रचनाको प्रक्रिया निरन्तर चलिरहने धारणा फ्रायडको रहेको छ (नगेन्द्र, सन् १९७९, पृ.१२) । यसरी फ्रायडले मिथकीय पात्र, घटना, परिवेश आदिलाई मनोवैज्ञानिक कोणबाट व्याख्या गर्न थालेपछि मिथक र मनोविज्ञानलाई जोडेर अध्ययन गर्ने परिपाटीको विकास भएको हो ।

फ्रायडले मिथकमा जातीय वंशानुगत शृङ्खला जोडिएको हुन्छ भन्ने मानी मिथक वंशानुगत रूपमा व्यक्तिमा आएको मान्दछन् । मिथक कामवासनाको प्रतीकात्मक अभिव्यक्ति हो र पौराणिक मानवका दमित कामवासना पौराणिक पात्रमार्फत् व्यक्त भएका हुन्छन् । पौराणिक नायक आफ्नो कामवासना पूरा गर्न युद्ध गर्छ र आफ्ना वासनापूर्ति गर्छ । मिथकलाई दमित कामवासनाको अभिव्यक्ति मान्ने फ्रायडको विचार सङ्कुचित देखिन्छ किनकि मिथक दमित कामवासनाको अभिव्यक्ति मात्र नभई मानवले धारण गरेको सामूहिक आस्था विश्वास पनि हो ।

मिथकको मनोवैज्ञानिक व्याख्या गर्ने अर्का व्यक्ति कार्ल गुस्ताभ युङ्ग हुन् । उनले मिथकलाई अचेतनसँग सम्बद्ध गरेर हेरेका छन् । युङ्गको अचेतन फ्रायडको जस्तो व्यक्तिगत अचेतनमा मात्र सीमित नभई मानव जातिको सामूहिक अचेतनसँग सम्बन्धित छ । युङ्गले मानव मन चेतन, वैयक्तिक अचेतन र सामूहिक अचेतनबाट निर्मित हुन्छ भन्दै सामूहिक अचेतनमा मानिसका जन्मजात गुणहरू, सांस्कृतिक पद्धतिहरू वंशानुगत रूपमा हस्तान्तरित भएका हुन्छन् भन्ने मान्दछन् । “युङ्गका अनुसार व्यक्तिले अनुभव गरेका र विस्मृत तथा दमित भएका वैयक्तिक चाहनाभन्दा पर वंशानुगत र पुस्तौपुस्ताबाट हस्तान्तरित हुँदै आएका पूर्वजका सामूहिकअनुभूतिहरूसामूहिक अचेतनमा रहन्छन् र ती व्यक्तिगत नभई परावैयक्तिक हुन्छन् । यिनै परावैयक्तिक तथा सामूहिक अचेतनका विषयवस्तु नै आद्यरूपहरू हुन् र यिनै आद्यरूपीय अनुभूतिहरू मिथकका माध्यमबाट व्यक्त हुन्छन्” (गडतौला, २०६८, पृ.७५) । युङ्गका अनुसार जसरी मानवको अचेतन मन हुन्छ त्यसै गरी मानवसमाजको एक सामूहिक अचेतन मन हुन्छ । सामूहिक अचेतनका माध्यमले व्यक्तिले सम्पूर्ण जीवनलाई स्थापित गर्दछ र एक अमूर्त ढाँचा प्रदान गर्दछ जसमा जीवनको गति रहन्छ । सांस्कृतिक, सामाजिक एवम् सामूहिक अचेतन सृजनात्मक हुन्छ जसले मानवीय चेतनाको नयाँ आयाम विकास गरी जीवनलाई नयाँ धारा प्रवाहित गर्दछ । सामूहिक अचेतनमा विद्यमान सिर्जनशील मिथकले जीवनमा नयाँ अर्थ ग्रहण गर्दछ तसर्थ मिथकलाई सामूहिक अचेतनको अन्तर्वस्तु भनिन्छ (शम्भुनाथ, सन् १९८५, पृ.४५) । यसरी हेर्दा मिथक सामूहिक अचेतनमा रहेका अनुभूतिहरूको अभिव्यक्ति हो । युङ्गका विचारमा मिथक मानव जातिका सामूहिक अचेतनमा सञ्चित परावैयक्तिक स्तरका संस्कार वा जनान्तरका वासना हुन् जुन आदिम युगदेखि मानवका अचेतनमा विम्बका रूपमा सुरक्षित रही आएका हुन्छन् र जसलाई आद्यविम्बका रूपमा चिन्न सकिन्छ (पोखरेल, सन् १९८९, पृ.६५) । युङ्गले सामूहिक अचेतनमा रहने र वंशानुगत रूपमा हस्तान्तरित हुँदै जाने आद्यविम्बहरूलाई मिथक मानेका छन् । युङ्गले प्रत्येक व्यक्तिको मानसिक संरचनामा मानवलाई चिनाउन सक्ने आद्यविम्बहरू सुरक्षित रहेका हुन्छन् र यी एक पुस्ताबाट अर्को पुस्तामा हस्तान्तरित हुँदै जाने भएकाले यस्ता आद्यविम्बहरू हरेक जातिका मानिसमा विद्यमान रहने बताएका छन् (युङ्ग, सन् १९७४, पृ.२३०) । त्यसैले मिथकमा सामूहिक आकाङ्क्षा, आस्था र विचार प्रकट हुन्छ भन्ने युङ्गको धारणा रहेको छ ।

मिथकमा आद्यरूपहरू रहेका हुन्छन् । यस्ता आद्यरूपहरू सामूहिक अचेतन तथा पूर्वजहरूबाट वंशानुक्रमका रूपका उपज हुन् । मानवीय अस्तित्वका आधारभूत तथ्यहरू जन्म, मृत्यु, प्रेम, परिवार, जनजातीय जीवन, विद्रोही व्यक्ति, सर्वविजयी नायक, घमण्डी व्यक्ति, ग्रामीण मानिस, भलादमी मान्छे, देशद्रोही व्यक्ति इत्यादि आदिरूप हुन् भने सिंह, चील, सर्प, हरिणजस्ता जनावर एवम् गुलाफ, लिलीजस्ता फूलहरू मानवेतर अस्तित्वका आदि रूप हुन् (अधिकारी, २०६१, पृ. ४७) । त्यस्तै गरी कठिन खोज, बदला लिन पछि लाग्नु, मुक्तिका लागि गरिने धर्मविधिजस्ता विषयहरू पनि आदि रूप हुन् । फ्रेजरले आद्यरूपलाई ऐतिहासिक रूपमा हेरी जादु, धर्म तथा विज्ञानका उत्तरोत्तर अवस्थाहरूबाट मानवीय विचारहरू तथा प्रयत्नहरूको लामो विकासलाई आदि रूप मानेका छन् (अधिकारी, २०६१, पृ. ४८) । युङ्गले सामूहिक अचेतनमा रहेका वंशानुगत गुणहरू मानव तथा जनावरहरूमा समेत रहने कुरा कुखुराका चल्ला बाजको छाया देख्दा लुक्न खोज्नु तर अरू चराको छाया देख्दा नभान्नुबाट समेत स्पष्ट हुने बताएका छन् (अधिकारी, २०६१, पृ. ५२) । यसरी मिथकीय अध्ययनले साहित्यमा निहित यस्तै रहस्यमय तत्त्वहरूको खोजी गर्दछ र विश्वव्यापी मानवीय प्रतिक्रियालाई प्रकाशित गर्दछ ।

युङ्गले वैयक्तिक अचेतनलाई स्वप्नस्रष्टाका रूपमा र सामूहिक अचेतनलाई मिथकस्रष्टाका रूपमा लिँदै व्यक्तिका अनुभवले जातीय जीवन वा समूहको व्यापकता प्राप्त गर्दै सार्वभौम विचारका रूपमा स्थापित हुँदा सामूहिक अचेतनमा रूपायित हुने बताएका छन् । यस्तो सामूहिक अचेतनमा परम्परागत आनुवंशिक विचार, आस्था, विश्वास र आदर्श रहेको हुन्छ । यी वंशानुगत संस्कार आद्यबिम्बका रूपमा रहेका हुन्छन् र यिनैबाट मिथकको निर्माण हुन्छ (मल्ल, २०६८, पृ. ६०) । मिथक मानव जातिको सामूहिक भावना र आस्थाको अभिव्यक्ति भएकाले मिथकीय सिर्जना सार्वभौम हुन्छ तसर्थ सामूहिक अचेतनको अभिव्यक्ति नै मिथक हो । “युङ्गले व्यक्तिको अचेतनको गहिराइमा पुगेर हरेक व्यक्तिको वंशानुगत रूपमा प्राप्त हुने जातीय स्मृति वैभवका आद्यबिम्बलाई विश्लेषण गर्दै तिनमा कलासाहित्यको मूल स्रोत फेला पार्ने बताएका छन्” (गडतौला, २०६८, पृ. ७७) । अनेक बिम्ब तथा भावद्वारा संसारभरि प्राप्त हुने माताको अस्तित्व, जन्म, सूर्यको प्रकाश र अपार शक्ति, मृत्यु आदि घटनाहरूलाई युङ्गले सामूहिक अचेतनको अभिव्यक्ति मानेका छन् (सिंह, सन् १९८४, पृ. २१) । सामूहिक अचेतनमा रहेका जातीय विरासतका बिम्बहरू नै सृजनात्मक प्रक्रियामा सक्रिय हुन्छन् र यिनै बिम्बलाई विस्तार गर्दै कलासाहित्यको जन्म हुन्छ । त्यसैले आद्यरूप र मिथकको साहित्यसँग अभिन्न सम्बन्ध रहेको छ, साथै कलासाहित्यको मूल्य पनि त्यसैमा निहित हुन्छ भन्ने युङ्गको धारणा रहेको छ । यसप्रकार सामूहिक अचेतनका विषयहरू आद्यरूपहरू हुन् भने मिथकहरू आद्यरूपकै प्रकटीकरण हुन् । मिथकमा आदिम मानसिक यथार्थ व्यक्त भएको हुन्छ त्यसैले कलासाहित्यको स्रोत व्यक्ति अचेतन नभई सामूहिक अचेतन हो । यसरी मिथकलाई मनोविज्ञानसँग जोडेर व्याख्या गर्ने पहिलो व्यक्ति फ्रायड हुन् भने यसलाई व्यापक र विस्तारित रूपमा व्याख्या गरी अगाडि बढाउने व्यक्ति कार्ल गुस्ताभ युङ्ग हुन् ।

### लोकसाहित्य र मिथक

मिथक र लोक साहित्य दुवै लोकमानससँग सम्बन्धित र परम्परागत रूपमा हस्तान्तरण हुँदै आएका हुनाले यी दुवैको जन्म लोक कल्पनाका माध्यमबाट भएको हो । मिथक र लोक साहित्यमा केही समानता र केही असमानता रहेको पाइन्छ । मिथक आदिम मानवको अभिव्यक्ति हो भने लोक साहित्य पनि आदिम मानव मनकै अभिव्यक्ति हो । मिथक आदिम जीवन दृष्टिको अभिव्यक्ति हो र मूल स्रोत पनि हो । विकासक्रममा यो दुई ओटा धारमा विकसित भयो । एउटा धारा वैदिक पौराणिक साहित्य धारा र अर्को लोक साहित्यका रूपमा विकसित भयो । पहिलो धारा लिपिबद्ध भयो भने दोस्रो धारा मौखिक परम्परामा जीवित रह्यो (गर्ग, सन् २००६, पृ. ३६) । आदिम अनुभव प्रकृतिपरक थियो र यसैबाट पहिला रूपक निर्माण भयो भने पछि गएर त्यसले लोककथाको स्वरूप ग्रहण गर्‍यो (श्रीवास्तव, सन् १९८५, पृ. २३) । डा. सत्येन्द्रले मिथक लोककथामा रूपान्तरण हुँदै जाने कुरालाई उदाहरण सहित प्रस्तुत गरेका छन् । आदिम मनोभूमिमा रहेका सूर्य, उषा र अन्धकारको पारस्परिकता नै इन्द्र, उषा-सरमा र वृत्रका कथाका रूपमा रूपान्तरण भए र पछि गएर तिनका स्थानमा राम, लक्ष्मण, कृष्ण, बलदेव, रावण, सुपर्णखा आदि देखापरे र धर्मगाथाको पौराणिक रूपान्तरण भयो । लोक साहित्यका यिनै मिथकहरू राजकुमार, जलसुन्दरी, मणिधर सूर्यका कहानीका रूपमा विकास हुँदै गए (श्रीवास्तव, सन् १९८५, पृ. २३) । लेविस स्पेन्सले धार्मिक क्रियाकलापहरू मूल मिथकबाट उत्पत्ति हुन्छन् र लोककथाहरू गौण मिथकबाट जन्म हुन्छन् भन्दै मिथक र लोककथाको निकटतालाई स्पष्ट पारेका छन् (स्पेन्स, सन् १९९४, पृ. २३८) । स्पेन्सले मिथक शास्त्रले प्राचीन धर्मको अध्ययन गर्दछ भने

लोकशास्त्रले पनि प्राचीन धर्म र रीतिरिवाजको अध्ययन गर्दछ भन्दै मिथक समुदायमा आस्थाका रूपमा जीवित रहने र लोक साहित्य लोक व्यवहारमा जीवित रहने बताएका छन् (स्पेन्स, सन् १९९४, पृ.१२) । यसरी हेर्दा मिथक र लोककथा दुवै प्राचीन समयदेखि नै प्रचलित हुँदै आएकाले यिनीहरूका विचमा सम्बन्ध रहेको कुरा देखिन्छ ।

मिथक र लोक साहित्यका विचमा केही समानता जस्तो देखिए पनि असमानता पनि रहेको भेटिन्छ । मिथकीय पात्र दैवी, अतिप्राकृतिक वा अतिमानवीय हुन्छन् भने लोक साहित्यका पात्र मानवीय पनि हुन सक्छन् । तसर्थ अतिमानवीय अस्तित्वसँग सम्बन्धित तर देवताइतर पात्र भएका र व्यवस्थित पुराणहरूको अङ्गका रूपमा नरहेका कथालाई सामान्यतया लोककथा स्वीकार गरिएको छ (अब्राम्स, सन् २०००, पृ.१२२) । लेबिस स्पेन्सले मिथक र लोक साहित्य विचको भिन्नतालाई स्पष्ट पार्दै भनेका छन् कि मिथक देवता वा अर्धदेवतासँग सम्बन्धित रहेर संसारको सृष्टि र आदिम रीतिरिवाजको उत्पत्तिसम्बन्धी मान्यतासँग सम्बन्धित हुन्छ भने लोक साहित्य अशिक्षित वा अर्धशिक्षित समुदायमा रहेको आदिम आस्था वा संस्कृतिसँग सम्बन्धित हुन्छ (स्पेन्स, सन् १९९४, पृ.१२) । लोककथा र मिथकमा पाइने अन्तरलाई स्पष्ट पार्दै रश्मिकुमारले मिथकमा कल्पनाको अंश धेरै रहन्छ भने लोककथामा परम्पराका माध्यमबाट सत्य अपरिवर्तित रहन्छ भन्दै युगको परिस्थिति अनुसार मिथकले नयाँ स्वरूप ग्रहण गर्छ भने लोककथामा रूप परिवर्तनको सम्भावना रहँदैन भनेका छन् (रश्मिकुमार, सन् २०००, पृ.२७) । धार्मिक मानदण्ड मिथकमा अनिवार्य हुन्छ भने लोककथामा मिथकको अवस्थिति रहँदैन साथै मिथक सन्दर्भ अनुरूप अभिव्यक्त हुँदै नवीन जीवनमूल्य प्रदान गर्दछ । तर लोककथा वर्णन मात्रै भएकाले मूल्य प्रदान गर्ने क्षमता रहँदैन (गर्ग, सन् २००६, पृ.३७) । मिथक लोककथा जस्तै परिवर्तनशील भए पनि यसमा आदिम प्रारूप तथा आद्य स्वरूपहरू प्रतिबिम्बित हुन्छन् तसर्थ मिथक आद्यपूर्णताको वाचक र प्रतिनिधि हो तर लोककथा परिवर्तित हुँदै जाने भएकाले यसमा कुनै भावनात्मक तथा परिवर्तित हुँदै जाने भएकाले यसमा कुनै भावनात्मक तथा आस्थापरक संस्कार रहेको हुँदैन (श्रीवास्तव, सन् १९८५, पृ.२६) । प्रतीकधर्मिता मिथकको पहिचान हो तर लोककथामा प्रतीकधर्मिता पाइँदैन । लोककथाले सम्पूर्ण सामग्री मिथकबाटै ग्रहण गरेको हुन्छ साथै लोककथामा पाइने अभिप्राय (मोटिफ) र रचनात्मक स्टेप्स पनि मिथकबाट नै आएको हो (श्रीवास्तव, सन् १९८५, पृ.२६) । मिथकमा गुढरहस्य विद्यमान हुने भएकाले त्यसलाई बौद्धिक समाजमा उपयोग गरिन्छ भने लोकसाहित्य स्वतः स्फूर्त हुने भएकाले त्यो प्रायः ग्राम्य समाजमा प्रचलित रहेको हुन्छ (गडतौला, २०६८, पृ.४३) । नर्थप फ्राइले मिथक र लोककथाको तुलना गर्दै भनेका छन् कि मिथक र लोककथा दुवै अमूर्त ढाँचाका कथा हुन् । तर मिथकहरू गम्भीर र विशिष्ट प्रकृतिका हुने भएकाले वास्तविक हुन्छन् भने लोककथाले केवल अभिप्रायलाई बदल्छ र विविधताको विकास गर्छ (फ्राई, सन् १९७४, पृ.१६४) । मिथकमा प्रकृति, मानव, समाज आदिका गम्भीर रहस्यहरू अन्तर्निहित रहेका हुन्छन् र लोककथामा मनोरञ्जकता लागि यस्ता प्रसङ्गहरूलाई अभिप्रायका रूपमा प्रयोग गरिएको हुन्छ । तसर्थ लोककथामा आएका यस्ता पौराणिक सन्दर्भहरूलाई मिथक अभिप्रायका रूपमा लिइन्छ ।

यसप्रकार मिथक र लोककथामा सम्बन्ध रहेको पाइए तापनि मिथकले प्रकृति, सृष्टि, प्रलय, जीवन जगत्को गति, अतिप्राकृतिक वस्तु आदिलाई विषय बनाएर आफूलाई लिपिबद्ध रूपमा प्रस्तुत गरेको हुन्छ भने लोकसाहित्यमा पौराणिक सन्दर्भ आए पनि ती अभिप्रायका रूपमा मात्र आउने तथा श्रुति परम्परामा जीवित रहेर मनोरञ्जन प्रदान गर्नु लोकसाहित्यको उद्देश्य रहेको देखिन्छ । यसरी जब पौराणिक विषय लोक विनोदका निमित्त उपयोग गर्दा लोक साहित्य हुन्छ भने रहस्य गर्भलाई व्यक्त गर्दा मिथक बन्दछ । तसर्थ लोकसाहित्य र मिथकका विचमा अन्योन्याश्रित सम्बन्ध रहेको देखिन्छ ।

### निष्कर्ष

मिथक स्वतन्त्र विधा भए पनि यसको ज्ञानविज्ञानका विविध शाखासँग सम्बन्ध रहेको पाइन्छ । प्राचीन समयमा विभिन्न विधाहरू एकीकृत अवस्थामा रहे पनि आधुनिक समयमा आआफ्नै विशेषताहरूका आधारमा यी विधाहरू अलगअलग रूपमा स्थापित भएका छन् । ज्ञानविज्ञानका विभिन्न शाखामा मिथकको विश्लेषण पाइने भएकाले मिथकको अन्य शास्त्रसँगको सम्बन्ध स्पष्ट भएको छ । मिथक आदिम मानवका अनुभूतिहरूको पुञ्ज भएको र ज्ञानका अनेक शाखा पनि तिनै आदिम मानवका धारणाबाट विकास हुँदै आएकाले मिथकको सम्बन्ध ज्ञानका सबै शाखासँग देखिन्छ । प्राचीन आदिम मिथकहरू साहित्य सिर्जनाका मूलस्रोत बनेर आई त्यस्ता साहित्य प्रसिद्ध पनि हुने भएकाले मिथक र साहित्यका विचमा घनिष्ट सम्बन्ध रहेको छ । आदिम समाजको व्यवस्थाका बारेमा वर्णन

गर्न मिथकले सहयोग पुऱ्याउने भएकाले तथा इतिहासका घटनाक्रमहरूले समयक्रममा मिथकीय स्वरूप ग्रहण गर्ने हुँदा इतिहास र मिथकमा सम्बन्ध रहेको देखिन्छ । मिथकले सामाजिक व्यवस्था तथा त्यसको स्वरूपलाई स्पष्ट पार्ने तथा व्यक्ति र समाजको सम्बन्धको जानकारी गराउने भएकाले मिथक र समाजको सम्बन्ध देखिन्छ । आदिम युगदेखि वर्तमानसम्मको संस्कृति र वैचारिक सोच, परम्पराबोध, जातीय संस्कार, आस्था र विश्वास, प्रचलित संस्कार र पर्वहरू, सभ्यता र संस्कृति आदि मिथकमा सुरक्षित रहने र समाजको संस्कृति बुझ्न मिथकले सहयोग पुऱ्याउने भएकाले मिथक र संस्कृतिका बिचमा सम्बन्ध देखिन्छ । सामूहिक अचेतनमा रहेका जातीय विरासतका बिम्बहरू तथा सामूहिक अचेतनका विषयहरू आद्यरूपहरू भएका र यिनै मिथकका रूपमा प्रकट हुने हुँदा मिथकको मनोविज्ञानसँग सम्बन्ध देखिन्छ । मिथकमा प्रकृति, सृष्टि, प्रलय, जीवनजगतको गति, अतिप्राकृतिक वस्तु आदि आउँछन् भने लोकसाहित्यमा पौराणिक सन्दर्भ अभिप्रायका रूपमा आउँछन् । पौराणिक विषय लोक विनोदका निम्ति उपयोग गर्दा लोकसाहित्य हुने र रहस्य गर्भलाई व्यक्त गर्दा मिथक बन्ने हुँदा लोकसाहित्य र मिथकका बिचमा अन्योन्याश्रित सम्बन्ध रहेको देखिन्छ ।

### सन्दर्भ सामग्री

- अधिकारी, इन्द्रविलास (२०६१). *पश्चिमी साहित्य सिद्धान्त*. साभा प्रकाशन ।
- अम्प्ली, पी. (सन् २००३). *हिन्दी के आधुनिक मिथकीय नाटक : एक अध्ययन*. (अप्रकाशित विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध). हिन्दी भाषा साहित्य विभाग. महात्मा गान्धी विश्वविद्यालय ।
- अली, असहाब (सन् २००२). *मिथक : एक तुलनात्मक अध्ययन*. मिश्रा ट्रेडिड कर्पोरेसन ।
- उपाध्याय, बलदेव (सन् २००२). *पुराण-विमर्श*. पुनर्मुद्रित संस्करण. चौखम्बा विद्याभवन ।
- गडतौला, नारायणप्रसाद (२०६८). नेपाली महाकाव्यको मिथकीय अध्ययन. (अप्रकाशित विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध). त्रिभुवन विश्वविद्यालय ।
- गर्ग, पुष्पा (सन् २००६). *आधुनिक कविता और मिथक*. सञ्जय प्रकाशन ।
- गौतम, रमेश (सन् १९९७). *मिथकीय अवधारण और यथार्थ*. राजधानी प्रकाशन ।
- चौधरी, पारुल ठा. (सन् २०१२). *साठोत्तर हिन्दी नाटकों का मिथकीय अनुशीलन*. (अप्रकाशित विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध). गुजरात विद्यापीठ. हिन्दी भाषा साहित्य विभाग ।
- नगेन्द्र (सन् १९७९). *मिथक और साहित्य*. नेशनल पब्लिसिङ्ग हाउस ।
- पुरी, उषा (सन् १९८६). *मिथक उद्भव और विकास तथा हिन्दी साहित्य*. नेसनल पब्लिसिङ्ग हाउस ।
- पोखरेल, भानुभक्त (सन् १९८९). *मिथक साहित्य र मिथकीय समीक्षा. बृहत् समालोचना*. शिव प्रधान. (सम्पा.). गान्तोक प्रकाशन ।
- मल्ल, महेन्द्रकुमार (२०६८). आधुनिक नेपाली उपन्यासमा मिथक. (अप्रकाशित विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध). त्रिभुवन विश्वविद्यालय ।
- रश्मिकुमार (सन् २०००). *नयी कविता के मिथक काव्य*. वाणी प्रकाशन ।
- शम्भुनाथ (सन् १९८५). *मिथक और आधुनिक कविता*. नेसनल पब्लिसिङ्ग हाउस ।
- शर्मा, मोहनराज र लुइटेले, खगेन्द्रप्रसाद (२०६१). *पूर्वीय र पाश्चात्य साहित्य सिद्धान्त*. विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- श्रीवास्तव, जगदीशप्रसाद (सन् १९८५). *मिथकीय कल्पना और आधुनिक काव्य*. विश्वविद्यालय प्रकाशन ।
- सिंह, मालती (सन् १९८८). *मिथक एक अनुशीलन*. लोकभारती प्रकाशन ।
- सिंह, वीरेन्द्र (सन् १९८४). *मिथक दर्शनका विकास*. स्मृति प्रकाशन ।
- Abrahms, M. H (2000). *Glossary of Literary Terms* (7<sup>th</sup> ed.). Harcourt Asia Pvt. Ltd.

- Chase, Richard (1974). Notes on the Study of Myth. *Twentieth Century Criticism The major statements*. William J. Handy and Max Westbrook (Ed.). Light & Life Publishers.
- Freud, Sigmund (2002). The Interpretation of Dreams. *Literary Theory: An Anthology*. Indian Reprinted. Julie Rivkin and Michel Ryan (ed.). Blackwell Publishers Ltd.
- Frye, Northrop (1957). *Anatomy of Criticism: Four Essays*. Princeton University Press.
- Spence, L. (1994). *Introduction to Mythology*. George G. Harrap and Company Ltd.
- Yung, Carl Gustav (1974). Archetypes of the Collective Unconscious. *Twentieth Century Criticism, The Major Statements*. William J. Hardy and Max Westbrook (ed). Light and Life Publishers.
- Yung, Carl Gustav (1990). Psychology and Literature. *The Theory of Criticism from Plato to Present* (Fourth Edition). Susanne Langer and Raman Selden (Editor). Longman Group.